

KÂŞGARLI MAHMUD VE OĞUZ TÜRKÇESİ

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, TDK Yay.:629, Ankara 1995

Bu yıl Türk kültür tarihinin en değerli ürünlerinden biri olan *Divanu Lûgati't-Türk*'ün yazılışının 900. yılını doldurmuş bulunuyoruz. Devrine göre, günümüzün ölçüleri ile bile, ileri bir dilci sayılabilecek olan Kâşgarlı Mahmud, bu eseri ile, kendisini Türk diline hizmet etmiş ölümsüzler arasına katmış bulunmaktadır. "Türk Dilleri Sözlüğü" diye çevirebileceğimiz *Divanu Lûgati't-Türk*, gözleme dayanan ve karşılaştırmalı dilcilik yöntemine uyan bir eser olduğu için, Türk kültür tarihi bakımından olduğu kadar, Türk dili tarihi bakımından da üstün değerde bir kaynak eser niteliğindedir. Kâşgarlı Mahmud'un, eserini yazarken, o devir Türk ülkelerini birer birer dolaşarak notlar almış ve doğrudan doğruya kendi derlediği dil malzemesine dayanmış olması, eserinin değerini bir kat daha artırmıştır. Gerçi, Kâşgarlı Mahmud, *Divanu Lûgati't-Türk*'ünde esas itibarıyla kendisinin "*Hakaniye*" diye adlandırdığı *Karahanlı Türkçesi* üzerinde durmuştur. Ancak, eser, yer yer XI. yüzyıl Türk dünyasının türlü Türk boy ve kavimleri ile, onların dilleri üzerine de değerli bilgiler vermektedir. Kâşgarlı, bunlar arasında *Oğuzcaya* daha başka bir ayrıcalık tanımış; Oğuzlar, Oğuzeli ve Oğuzca üzerinde oldukça genişlemesine durmuştur. Bu durum, elbette Oğuzların X., XI. yüzyıllar Orta Asya Türk dünyasındaki önemleri ile orantılıdır. Oğuz-Türkmen boyları daha X. yüzyıldan ve Sirderya kuzeyindeki steplerden başlayarak, *Sirderya*, *Maverâinnehir*, *Harezm* ve *Horasan* bölgelerinde önemli bir yer tutmuş bulunuyorlardı. XI. yüzyılda Büyük Selçukluların batıya yaptıkları göçler ve fütuhatlar ile Oğuz egemenliği *Azerbaycan*, *Irak* bölgelerine ve devrin büyük kültür merkezlerinden biri olan *Bağdata* kadar uzanmış idi. *Orta Asya* Türk dünyasının siyasal ve sosyal yapısında bu denli önemli bir yer tutmuş olan Oğuzların Türk dili tarihi bakımından etkisiz kalmaları elbette imkânsızdı¹. Kâşgarlı'nın eserinde *Oğuzca* için tanıdığı ayrıcalık herhalde bu durumla ilgili olmalıdır.

Bu güne kadar *Divanu Lûgati't-Türk* üzerine yapılan çeşitli incelemelerde Oğuzlar, Oğuzeli ve *Divan*'daki Oğuzca sözcükler üzerinde geniş ölçüde durulduğu halde², Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzcanın dil yapısı için verdiği bilgiler üzerinde yeterince durulup³ değerlendirilmiş değildir. Bu nedenle biz, Kâşgarlı'nın anısına ayrılmış olan bu özel sayıda ve eldeki yazıda bu konuya eğilmiş bulunuyoruz.

Divanu Lûgati't-Türk'ün Oğuzca Bakımından Taşdığı Önem

Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılın ikinci yarısında lehçe ayrılıkları ile birlikte Türk dilinin bir kesitini ortaya koymuş olması, Oğuzcanın durumu ve tarihî gelişme koşulları bakımından da değerli bilgiler edinmemize yardım etmiştir. Bilindiği üzere, Türk yazı dilinin tarihî gelişme çizgisinde metinlerle izleyebildiğimiz VI.-VIII. yüzyıllar Türkçesinden başlayarak XIII. yüzyıla gelinceye dek, *Orta Asyada* genellikle tek bir yazı dili hâkimdir. Köktürk, Uygur, Karahanlı yazı dilleri bu bir tek kol olarak ilerleyen yazı dilinin yer, zaman, siyasal bölünmeler ve kültür alanı ayrılıklarına göre az çok birbirini

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* 1972 s.22, § 4 ve orada gösterilen bibliyografya.

² bk. Carl Brockelmann, *Mahmud Al-Kaşgari über die Sprachen und die Stämme der Türken im XI. Jahrhundert*, Körosi Coma Archivum Bd. I (1921), s. 26-40; Tahsin Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *TDAY* 1959, s. 1-26; "Oğuz Lehçesi Üzerine", *TDAY* 1960, s. 23-48.

³ Kâşgarlı'nın Oğuzca üzerine yazdıkları kısmen dokunmuş olan yazılar için bk. Reşid Rahmeti Arat, "Anadolu-Türk-Yazı Dilinin Tarihi İnkişafına Dair," *V. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1960, s. 228 ve ö. Zeynep Korkmaz, "Selçuklu Türkçesinin Genel Dil Yapısı," §. 4.

izleyen devamlarından ibarettir. VIII.-XIII. yüzyıllar arasında yol alan bu yazı dili içinde sonraki bağımsız yazı dillerinden ne gibi özelliklerin saklı olduğunu bu gün kesin olarak bilememekteyiz. Bu tek kol olarak ilerleyen yazı dilinin değişik tarihî, sosyal, etnik, kültürel şartlar altında ve zaman ölçüsündeki gelişmelerle yeni dallanmalara uğrayarak birbirinden ayrılan özgür yazı dillerini meydana getirmeleri XIII. yüzyıldan sonradır. Bu nedenle Türk dünyasının XIII. yüzyılı ve Harezmi ile ona bağlı bölgeler yeni yazı dillerinin oluşma ve gelişmelerine beşiklik etmiş olan bölgelerdir. Oğuzcanın Anadolu bölgesinde bağımsız bir yazı dili olarak kuruluşu da yine XIII. yüzyıl sonlarına rastlar. Bu yazı dillerinin XIII. yüzyıldan önceki lehçe ve ağız ayrılıkları temelindeki dil yapıları, değişme ve gelişme durumları üzerinde bu gün için yeterli bilgilerimiz yoktur. Elde XIII. yüzyıl öncesine giren, yazılış yılları ve alanları kesinlikle bilinen Oğuzca metinlerin de bulunmaması, aynı biçimde Oğuzcanın da XIII. yüzyıl öncesini sisli bir dönem durumuna sokmuştur. Acaba Oğuzcanın bağımsız bir yazı dili olarak kuruluşu, metinlerin tanıkladığı şekilde gerçekten XIII. yüzyıl sonrasına mı düşmektedir? Yoksa, bu kuruluş çok daha öncedir de Moğol akını vb. tarihî ve sosyal olayların sebep olduğu yıkım dolayısıyla, aslında var olan çeşitli nitelikteki metinler kaybolmuş ve günümüze kadar gelememiş midir? İşte bu sorunun karşılığını Kâşgarlı'nın Oğuzca üzerine tuttuğu ışıkla daha kolaylıkla verebiliyor ve bu sayede Oğuzcanın XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki gelişme durumunu da izleyebiliyoruz. *Divanü Lûgati't-Türk'*ün Oğuzca bakımından taşıdığı önemi maddeler hâlinde sıralamak gerekirse, diyebiliriz ki:

1) XI.-XIII. yüzyıllar arasında, Oğuzcanın XIII. yüzyıl sonrası Oğuzcasına oranla daha başka bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Aşağıdaki bölümlerde örnekleri gösterilince daha iyi anlaşılacağı üzere, Oğuzca, Eski Türk yazı dilinden ayrılarak yerli Oğuz özelliklerine dayanan bir yazı dili kurma çabası içindedir. Ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz dağarcığı özellikleri bu durumu tanıklamaktadır. Demek oluyor ki, XI.-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzca, dil yapısı ve tarihî gelişme şartları bakımından bir geçiş dönemi aşamasındadır.

2) Bu gün elimizde dil yapısı karışık olan kimi eserler vardır ki, son zamanlara kadar bu eserlerdeki dil karışıklığı, aynı eserin başka başka bölgelerde değişik lehçe eğilimlerine bağlı kopyacılar (müstensihler) elinde uğradığı karışmalarla açıklanmak istenmiştir. Ancak, Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca üzerine vermiş olduğu bilgiler, Oğuzcanın XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki gelişmesine ışık tutunca, *Kıssa-i Yûsuf*, *Behcetü'l-hadâik*, *Kudurî Tercümesi*, *Kitâb-ı Ferâiz* gibi karışık dilli eserler de Türkçenin, özellikle Oğuzcanın tarihî gelişme çizgisi üzerindeki yerlerine daha rahatlıkla oturtulabilmiştir.

3) Oğuzcanın uzun yüzyıllar süregelen bir konuşma dili olmaktan çıkıp bir yazı dili olarak kuruluşunun başlangıcı XIII. yüzyıl sonlarından 100-150 yıl daha gerilere, hiç olmazsa XII. yüzyıl ortalarına kadar götürülebilmektedir.

4) Bütün konuşma ve yazı dilleri gibi Oğuzca da sürekli bir değişme ve gelişme yolu izlediğinden, eserden, Oğuzcanın tarihî gelişme durumu ile ilgili değerli bilgiler almaktayız. Ayrıca, Oğuzcanın, o dönemin ortak yazı dili olan Karahanlı Türkçesi ile öteki ağız ve lehçeler arasındaki yerini, onlarla birleşen ve ayrılan yanlarını da az çok öğrenebilmekteyiz. Çünkü, Kâşgarlı Mahmud eserinde herhangi bir sözcük ya da bir dil kuralı üzerinde dururken "Türklerce böyle söylenir, Oğuzlarda karşılığı şudur; Oğuzlar bunu bilmezler; Çigil, Yağma ve Suvar ve Bulgar Türkleri ile Kıpçaklar bu söyleyişle ortaklaşırlar ya da ayrılırlar; onların başka bir diyeleği vardır" gibi ayrıntılı açıklamalara da girmiş; gerektiğinde bunların somut örneklerini sıralamıştır.

5) Kâşgarlı'nın verdiği bilgiler sayesinde, XI. yüzyılın ikinci yarısını bir basamak tahtası yaparak, Oğuzcanın XI. yüzyıldan öncesine uzanma olanağı da ortaya

çıkılmaktadır. Oğuzca XIV. yüzyılda artık bütün yerli özellikleri ile bağımsız bir yazı dili olarak kurulmuş bulunmaktadır. Anadolu bölgesinde kurulup gelişmiş olan ve XV. yüzyıl ortalarına değin süregelen Eski Anadolu Türkçesi, yerli Oğuz yazı dilinin ilk ve karakteristik örneğidir. Bundan önceki dönem, yani XI-XIII. yüzyıllar arası ise, Oğuzcanın yerli ağız özellikleri ile Eski Türk yazı dilinden gelme özellikleri bir arada bulundurduğu bir dönemdir. Bu dönem, yukarıda da belirttiğimiz üzere, karışık dilli bir geçiş dönemi niteliğindedir. Bu niteliği bize Oğuzcanın üç yüz yıllık tarihî gelişmesi ile, ses ve şekil bilgisi özellikleri bakımından nasıl bir yol aldığını göstermektedir. İşte Oğuzcanın XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki değişme ve gelişme durumu ile XIII. yüzyıldan sonraki durumunu, yöntem bakımından bir karşılaştırma ögesi olarak kullanarak, elde doğrudan doğruya Oğuzca metinler bulunmamasına rağmen, Oğuzcanın XI. yüzyıldan önceki dönemine de inme olanağı ortaya çıkmaktadır. Böylece, Kâşgarlı'nın Oğuzca için verdiği bilgilerin ve XI. yüzyıl öncesi Türk dili metinlerinin yardımcı ile Oğuz Türkçesinin, Türk dilinin tarihî gelişme çizgisindeki yerini ve ana boğumlarını ortaya koyma olanağına sahip olabilmekteyiz.

Divanu Lûgati't-Türk'e Göre Oğuzca

Divanu Lûgati't-Türk'te Oğuzca için verilen bilgilerin Türk dili tarihî bakımından nasıl bir anlam taşıdığını belirttikten sonra, şimdi bunları tanıqlama ve gereğince açıklayabilme bakımından, Kâşgarlı'nın Oğuzca için yazdıkları üzerinde durabiliriz:

Kâşgarlı, eserinin Oğuzcaya ayırdığı bir bölümünde lehçe ve ağız ayrılıklarından söz ederken "asıl lûgatte, asıl kelimedede değişiklik az olur. Değişmeler, ancak birtakım harflerin yerine başka harfler gelmesi yahut atılması yüzünden olur⁴" diyerek, Oğuzcanın Karahanlı Türkçesine oranla XI. yüzyılın ikinci yarısındaki genel durumunu açıklamış oluyor. Bu açıklamadan ve eserde yer yer gösterilen örneklerle verilen kurallardan anlaşıldığına göre, Oğuzca bu yüzyılda dil yapısı bakımından, daha Karahanlı Türkçesinden bütün yönleri ile ayrılabilmiş değildir. Onunla söz dağarcığı, ses ve şekil bilgileri yönünden ortaklaştığı yerler vardır. Yalnız Karahanlı Türkçesi için verdiği yüzlerce örneğin, aynı zamanda Oğuz-Türkmen kollarında da bilinen ve bu güne kadar kullanılagelen sözcükler olması, Kâşgarlı'nın yukarıdaki açıklamasının somut tanıklayıcılarıdır. Bu bakımdan, eserde ortak olan özellikler üzerinde ayrıca durulmamış, özellikle Oğuzca için bir ayrıcalık sayılan sözcüklerle, ses ve şekil bilgisi özellikleri sıralanmıştır. Bu nedenle, Oğuzcanın XI. yüzyıldaki dil yapısı ile ilgili değerlendirmede bu genel durumu gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim *Divan*'da yer alan *on*, *ün* "ses", *uwut* "utanma", *öğüt*, *öküz*, *atış*, *öpüş*, *ülüş* "pay, hisse" *azığ* "azı diş", *aşuq* "topuk kemiği", *uluq* "eskimiş, yıpranmış, bozulmuş", *etek*, *erük*, *oğul*, *üzüm*, *ekim*, *evin* "tahıl, tahıl tanesi", *ât* "ad, isim", *aç* "aç", *âz* "az", *ağ* "iki bacak arasındaki boşluk", *âw* "av", *açlık*, *eşyek* "eşek", *ummak*, *ütmek*, *ulaşmak*, *üleşmek*, *ağuz* "hayvan doğurduktan sonra ilk gelen süt", *öl* "yaş, ıslak", *körmek* "görmek", *bozmaq*, *tezirmek* "kaçmak", *koşmaq*, *tizmek* "dizmek", *pusmaq* "pusuya yatmak", *bışmaq* "pişmek", *boğmaq*, *sewmeq* gibi nice nice örnekler hiç bir kayıt olmadığı halde, Oğuzca ile de ortaklaşan sözcüklerdir. Kâşgarlı'nın "Oğuzcadır" kaydı ile verdiği sözcükler ise, Karahanlı yazı dili ile öteki ağız ve lehçelerde bulunmayan ve Oğuzca için bir lehçe ve ağız ayrılığı meydana getiren sözcüklerdir. İşte söz dağarcığı yönünden XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcanın Karahanlı Türkçesinden ayrılan yanı, Oğuzca için bir özellik doğuran bu sözcüklerde toplanmaktadır. Kâşgarlı'da eserinde yer yer yaptığı açıklamalarla bu durumu yansıtmak istemiştir.

⁴ bkz. Besim Atalay, *Divanu Lûgat-i-Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1939, s. 30/31 (Kısaltması: Div. Terc.).

Ses Bilgisi Özellikleri

Kâşgarlı Mahmud, eserinde ağız ve lehçe ayrılıklarından söz ederken: “asıl lûgatte, asıl kelimede değişiklik az olur. Değişmeler ancak birtakım harflerin yerine başka harfler gelmesi, yahut atılması yüzünden olur” (Div. Terc. I, 31-32) demekle, Oğuzca ile Karahanlı Türkçesi arasındaki ağız ve lehçe ayrılığının daha çok ses değişmelerinden ileri gelen bir ses bilgisi ayrılığına dayandığını belirtmektedir. Aşağıda yapacağımız bazı açıklamalar bu durumu daha iyi ortaya koyacaktır. Yine eserin aynı bölümünde Oğuzca için: “Dillerin en yeğnisi Oğuzların, en doğrusu da Toxsı ve Yağmaların dilidir.” (Div. Terc. I, 30) denilmekle yine Oğuzcadaki bu ses değişimlerine işaret edilmiş olmalıdır. Kâşgarlı'nın Oğuzca için belirttiği başlıca ses bilgisi özellikleri şunlardır:

1) Oğuzca, Eski-Türk yazı dilinin belirgin bir özelliği olan sözcük başlarındaki *b->m-* değişimi bakımından genellikle *b-* yanındadır. Karahanlı Türkçesinde *men*, *mün* “çorba”, *mayak* “pislik”, “hayvan pisliği” gibi *m-*’li örneklere karşı Oğuzcada *ben* “I. şh. zamiri”, *bün* ve *baynağ* gibi *b-*’li örnekler yürürlüktedir (I, 31). Bununla birlikte, eserde, *b->m-* değişimine uğramış olan *muñar* sözcüğü de (III, 376) yine Oğuzca olarak gösterilmiştir. *b->m-* değişimine uğramış kimi örneklerin bu gün Anadolu Ağızlarında bile var olduğu göz önünde bulundurulursa bunları, genel kurallar dışına taşan özel durumlar olarak nitelendirmek gerekir.

2) Kâşgarlı, *b->v-* değişimi bakımından, Karahanlı Türkçesindeki *b* ile *f* arasında boğumlanan *w* ünsüzünün Oğuzlarca *v*’ye çevrildiğini kaydetmiştir. Bu durumu Eski Türkçeye kıyasla çift dudak *b*’si (β) Oğuzcada artık iyiden iyiye diş-dudak *v*’sine dönüşmüştür denebilir. Ancak, Kâşgarlı'nın bu değişimi tanıklamak için verdiği örneklerdeki *v-*’ler yalnız sones *v*’leridir: *eb>ev*, *ab>av* (Div. Terc. I, 31, 32) gibi. Eserin başka yerlerinde de yine Oğuzca kaydı ile *tavar* “cansız mal” (I, 362), *savaş* (II, 82-9), *savçı* (III, 325-15), *sewük* “sevgili” (I, 92-4), *sewün-* (II, 153-2, 3, 7), *yavlağ* “kötü, düşkün, her şeyin kötüsü” (III, 43) sözcükleri verilmiştir ki, bunlar da içses *-b->-v-* değişimini tanıklayıcı örneklerdir. Bu druma göre sözcüklerin içsesleri ile soneslerinde *b>v* değişimi gerçekleştirilmiştir denebilir. Ancak, sözcük başlarındaki *b->v-* değişimine gelince: Eserin çeşitli yerlerinde *bar* “var”, *barmak* “varmak”, *bar!* “var, git”, *barıñ* “varınız”, *bardım* “vardım”, *bardıñız* “vardınız”, *baran* “varan” (I, 31, 33, 339), *birmek* “vermek”, *bolmak* “olmak” gibi daha *b->v-* değişimine uğramamış olan sözcükler Oğuzca için de birer örnek olarak gösterildiğine göre (II, 45-47 arası vb.), Kâşgarlı devrinde daha Oğuzcada *b->v-* değişiminin başlamamış olduğu yargısına varılabilir.

3) Sözcük başlarındaki *t->d-* değişimi için: “Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki *t-* harfini *d-* harfine çevirirler. Türkler (Karahanlılar) *deve*’ye *tewey*, bunlar *devey* derler. Bunun gibi ‘delik’ manasına gelen kelime Türklerde *öt* bunlarda *öd* olur” demektedir (I, 31-19 ve ö.t.). Bu açıklamayı XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada *t->d-* değişimi başlamış biçiminde değerlendirebiliriz. Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgiyi, XI. yüzyıl sonrası Oğuzcasında kurallı bir *t->d-* değişiminin varlığı şeklinde anlamağa imkân yoktur. Çünkü, Kâşgarlı'nın söylediklerini tanıklamak üzere verdiği bu örnekler dışında, eserde, *t->d-* değişimin genel durumunu yansıtabilecek daha pek çok sözcük vardır. *t->d-* değişimine uğramış *dağı* “dahi, daha” vb. (II, 195) örnekler bir yana, ince ve kalın sıradan *t-* ünsüzünü koruyan örnekler pek çoktur. Kâşgarlı *tamağ* “damak”, *tamar* “damar”, *tarığ* “dari”, *tavar* “mal”, *tegül* “değil”, *telü* “deli”, *teñgelgüç* “döleğec kuşu”, *teriñ* “derin”, *til* “dil”, *tokı-* “dokumak”, *töl* “döl”, *tön-* “dönmek”, *tögi* “darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan özü” (krş. Anadolu Ağız. *düğü* “ince bulgur”), *tön-* “dönmek”, *tabul-* delinmek”, *tület-* “koyunu kuzulatmak”, *türüt-* “türetmek, yaratmak” sözcüklerini de “Oğuzcadır” kaydı ile verdiği göre, *t->d-* değişimi için yazılanları, kurallı bir değişim olarak

değerlendirmeye imkân yoktur. Bu değişimin XIV-XV. yüzyıllar Eski Anadolu Türkçesinde bile ince ve kalın sıradan sözcüklerde nasıl bir kuralsızlık gösterdiğini, bu güne değin süregelen değişim ve gelişimindeki dalgalanmaları göz önünde bulundurursak, *t->d-* olayının Oğuz-Türkmen lehçelerinde pek hızlı yol alan bir dönüşüm olmadığı kendiliğinden anlaşılır. Böylece, XI. yüzyılın ikinci yarısında bu dönüşümün daha yeni başlamış bir olay olduğu yargısına varılabilir.

4) Eski Türkçedeki dişler-arası sızıcı *d* ünsüzünün *y* ünsüzüne dönüşümü konusunda Kâşgarlı şu açıklamayı yapmıştır: “Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar birbirine uygun olarak *d* (ı) harfini her zaman *y*'ye çevirirler ve hiç bir zaman *d*'li söyleyemezler. ‘kayın’ ağacına bunlardan başkası *kaılın* bunlar *kayın* derler. Türklerin ‘hısım’ ve ‘kayın’ anlamına kullandıkları *kaılın* kelimesini bunlar *kayın* diye söylerler (I, 32). İsim ve fiillerin geri kalanlarını bu kural üzerine çözümle (göst. y.)” Kâşgarlı aynı açıklamayı *ayrık* “ayrık otu” sözcüğü dolayısıyla de tekrarlamıştır (I, 113). *d>y* değişimine uğramış *ayığ* “ayı” sözcüğü de Oğuzca olarak gösterilmiştir. Eserde, *idiş* “tas, bardak, tencere” (I, 61-62), ve *adruk* (I, 98) sözcükleri dışında Oğuzca *d*'li örnekler rastlanmadığı için⁵, Kâşgarlı'nın bu açıklamasını bazı ayrıcalıklar dışında genellikle kurallı bir değişim türü olarak kabullenebiliriz. Aslında, *d>y* değişimi, Türkçenin tarihî gelişme çizgisi üzerinde de XI.-XIII. yüzyıllar arasında tamamlanmış bir olay durumundadır.

5) Kâşgarlı Mahmud, Oğuz-Türkmen lehçelerinin XIII. yüzyıldan sonraki karakteristik özelliklerinden biri olan önses *k->g-* değişimi üzerine hiç bir açıklama yapmamıştır. Arap yazısı da bu iki ünsüzü birbirinden ayırmaya yeterli değildir. Eserde türlü münasebetlerle Oğuzca için verilen örneklerden, daha XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada böyle bir değişimin başlamadığı kanısındayız. Oğuzcada *kirmek* yerine *girmek*, *küç* yerine *güç*, *körmek* yerine *görmek* vb. söylenişler yer almış olsaydı, her halde Kâşgarlı, *t->d-* değişmesinde olduğu gibi, bunun için de açıklayıcı örnekler verirdi.

6) Eski Türkçenin ve Karahanlı yazı dilinin ilgi çekici bir özelliği olan *n* damak ünsüzünün sabit tutulma durumu, bu dönemde Oğuzlar için de geçerlidir. Demek oluyor ki, XI. yüzyıl sonlarında Oğuzcada *n̄>n* dönüşümü daha hiç bir şekilde başlamamıştır. Bu durum hem sözcüklerin bünyesinde hem de eklerde söz konusudur: *inēk* “inek”, *señek* “ağaçtan yapılan su kabı, su içilen testi”, *yaña* “derenin yanı”, *yalñık* “cariye”, *teñgelgüc* “döleğeç kuşu”, *bardıñız*, *erüñ* gibi. Bu örnekler daha da artırılabilir.

7) Eski Türk yazı dili ile Oğuz Türkçesini birbirinden ayıran önemli ayrıcalıklardan biri de *ğ/g* ünsüzlerinin durumudur. Bilindiği gibi, Eski Türkçenin birden çok heceli sözcüklerinin sonlarındaki *-ğ/-g-* ünsüzleri ile ek ve hece başlarındaki *ğ/-g-* ünsüzleri XIII. yüzyıl sonlarında Oğuz Türkçesinde artık eriyip kaybolmuştur. Kâşgarlı, bu değişimin XI. yüzyıldaki durumu ile ilgili olarak bazı açıklamalar yapmıştır. Kâşgarlı, isim ve fiil soyundan sözcüklerin iç seslerindeki *ğ/g* erimesi için *çumğuk/çumuk* “alakarga”, *tamğak/tamak*, *barağan/baran*, *urağan/uran* (I, 33 ve ö.t.), *kurug/kuı* “kuru” (I, 122), *buşğak/buşak* “içi sıkıntılı” (I, 154) örneklerini vermiştir. Ancak, eserde serpintiler hâlinde Oğuzca için *barğan*, *urğan*, *kurğan*, *kaılğan*, *sokülğan*, *sevindirilgen* gibi sözcüklerin *g*'li ve *g*'siz türleri ile *tarığ* “darı”, *satga-*, *satğas-* “rastlamak, çatışmak”, *Kayığ* “Kayı boyu”, *yazığçı* “yazıcı, hısımlar arasında mektup getiren elçi”, *yalğu* “ahmak, beyinsiz adam” vb. *ğ/g* ünsüzlerini kaybetmemiş örnekler de sıralandığına göre,

⁵ Kâşgarlı *-ğan/-gen* ekinin durumu dolayısıyla *ıdğurğan* “süreklili uyarıcı”, *ıodğurğan* “süreklili olarak doyuran” sözcüklerini de Türk dilleri arasında ortak şekiller olarak kabullendiğine göre, belki Oğuzca için bu sözcükleri de yürürlükte sayabiliriz.

bu olay başlamış; ancak, daha gelişmesini tamamlamamış durumdadır. İleride üzerinde ayrıca durulacak olan ve Oğuzca ile ortak ekler arasında sayılan -ğuçı/-ğüçi vb. eklerdeki önses g'leri de bu durumla ilgilidir. *Anadolu* bölgesinin, XII. yüzyıl sonu ile XIII. yüzyıl başı arasında yer alan *Behcetü'l-hadâik* gibi bir eserde bile, ğ/g ünsüzünün durumu bakımından böyle ikili örneklerin yer almış olması, Kâşgarlı'daki bu başlangıç durumunu daha iyi tanımlamaktadır.

8) Kâşgarlı, Karahanlı Türkçesindeki “abartma” sıfatları türeten -ğan/-ğen ekinin, Oğuzcada -ğak/-ğek ve ekbaşı g'lerinin de erimesi ile -ak/-ek eki ile karşılanmakta olduğunu şöylece açıklamıştır: “Bu ayırım mevsuftan sıfatların çok olduğunu gösterir. Bu Arapçada fiilin kendisinden çok olarak çıktığını gösteren sıfat manasına gelen *mif'âl* ayrımı gibidir. *miu'âm* ‘çok yemek yediren’, *mihrâb* ‘çok savaş yapan kimse’ demektir.” “Bu ayırımdaki kelimelerin sonunda *n* bulunmak gerekir. Oğuzlarla Kıpçakların çoğu bu *n* harfini *k* yaparlar. İçi sıkıntılı kişiye *buşgan* denir. Oğuzlar ğ harfini atarak *buşak* derler. Bu gerçek bir kuraldır.” (Div. Terc. I, 153, 154) Bundan sonra Kâşgarlı *abitgan* “gizleyen”, *açıtgan* “acıtan”, *uditgan* “süreklili uyutan” vb. örnekler sıralamıştır. Kâşgarlı'nın bu açıklaması karşısında Oğuzcadaki -ak/-ek ekleri ile kurulan abartma sıfatlarının eski bir -ğak/-ğek abartma sıfatından çıkmış olduğu yargısına ulaşılabılır kanısındayız.

9) Kâşgarlı, Oğuzcanın özelliklerinden söz ederken Karahanlı Türkçesindeki önses y'lerinin Kıpçakça ile birlikte Oğuzcada eriyip kaybolduğunu ya da c-'ye dönüştüğünü yazmıştır. Bu konuda yaptığı açıklama aynen şöyledir: “Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında y- bulunan isim ve fiillerin ilk harfini elife yahut c-'ye çevirirler. Öbür Türkler ‘yolcu’ya *yelkin*, Oğuzlarla Kıpçaklar *elkin* derler. Bunun gibi öbürlerinin *yincü* ‘inci’ dediğine bunlar *cincü* derler.” (I, 31, 417, III, 30) Eserin başka bir yerinde aynı nitelikte yine şöyle bir açıklama vardır: “Oğuzlarla Kıpçaklar kelimenin başında bulunan y- harfini c- yaparlar. *ol meni citti* “o bana erişti.” aslı y- ile *yitti*. Türkler *suwda yundum* bunlar *cundum* derler. Türkle Türkmen arasında bu kural değişmeyerek yürür” (II, 314).

Kâşgarlı'nın, önsese y'siz örneklerin bulunduğu şeklindeki beyanı, daha sonraki Oğuzca metinlerle de tanımlanmaktadır: *ılan/yılan, in/yin, ılığ/yılığ* “ılık”, *ılduz/yılduz* gibi. Ancak, y/c değişimi XI. yüzyıldan sonraki dönemde yalnız Kıpçak metinleri ile tanımlanabildiği, Oğuzcanın böyle bir değişim türü vermediği göz önünde bulundurulursa, Kâşgarlı'nın bu açıklamasını değerlendirmek oldukça güçleşir. Kâşgarlı bu dönüşümü eserinin iki ayrı yerinde açık seçik bir şekilde anlattığına göre, belki de XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzca için böyle bir değişim söz konusudur. Ancak XI. yüzyıldan sonraki dönemde Oğuzca, y/c değişimi bakımından c-'ye karşı y-'li ve y-'siz türleri benimseyen ve bu yönü ile Kıpçaklardan ayrılan yeni bir gelişim dönemine girmiş olabilir. Her ne olursa olsun XI. yüzyıl sonrası Oğuz-Türkmen metinleri bu geçişi tanımladıkları için, Kâşgarlı'nın bu kaydını, daha başka tanıklayıcı kayıtlar elde edilinceye kadar ihtiyatla karşılamak zorundayız.

10) Kâşgarlı Mahmud, eserinde Oğuzca ile ilgili daha başka birtakım ses değişimleri de göstermiştir. Bunlar Oğuzcadaki kimi aşınma ve değişim olaylarının başlangıcındaki eksikliğe işaret etmesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. Bunlardan biri hece kaynaşması (contraction) öteki de hece yutumu (haplologie) olayıdır. Kâşgarlı, birincisi için *uwutlandı>utandı* sözcüklerini ele almış; Oğuzların bu değişimde birkaç harfi birden attıklarına işaret etmiştir (I, 291). İkinci olay için getirdiği örnek, *men barürmen* yerine *men baran*, *men turürmen* yerine *men turan* şekillerinin geçmiş olmasıdır. “Oğuzlar muzari siygasında ikinci *r* harfini atıp kelimenin kökünde olan *r* harfini bırakarak *men baran*, *men turan* derler ki ‘ben varırım, ben kalkarım’ demektir.”

“Burada iki *r* harfi vardır. Birisi aslı diğeri muzarfı belgesidir. Kurala uygun olan budur. Oğuzların tuttuğu yol kural yolu değilse de kolaylık yoludur.” (I, 64, 65).

Yukarıda başka bir münasebetle de belirttiğimiz üzere, Kâşgarlı, “dillerin en yeğnisi Oğuzların dilidir.” (I, 30) demekle, Oğuzcadaki bu ses düşmeleri, ses değişimleri, hece kaynaşması ve hece yutumu olaylarının çokluğuna işaret etmiş olmalıdır. Bu gün en ileri türlerine Anadolu ağızlarında rastladığımız bu türlü düşme, aşınma ve kısalma olaylarının, kısmen daha Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bile var olduğu göz önünde bulundurulursa, Kâşgarlı'nın yalnız birkaç örnekle belirtmeye çalıştığı bu türlü değişimlerin daha başka örnekler verecek bir yaygınlıkta olduğu görüşüne varılabilir.

Kâşgarlı, eserinde, söyleniş güçlüğüne giderme amacına dayanan hece ve sesler arasındaki yer değişimi (metathèse) olayı için de *örçük* “örülmüş saç” örneğini vermiştir. Onca, bu söz *örgüç* sözcüğünden çevrilmiştir (I, 103).

Kâşgarlı'nın *h*- ilişkisi için verdiği örnek de *emir/hamir* sözcüğüdür. Mahmud'a göre “Oğuzlar *emir* diyemezler, elif harfini *h*'ya çevirerek söylerler.” (I, 112).

Karahanlı Türkçesindeki *emdi* (Eski Türkçe *amtı*) sözcüğünün Oğuzlarca esre ile *imdi* olarak söyleniş de Oğuzcaya özgü bir ses özelliği olarak belirtilmiştir (I, 125).

11) Kâşgarlı'nın ses değişimleri konusunda ele aldığı önemli bir olay da ses ikizlenmesi dediğimiz “gemination” (ya da şeddeleşme) olayıdır. Kâşgarlı, bu konuda *ottuz* “otuz”, *ıssız*: *ıssız kişi* “yüzsüz, iyilik bilmez adam”, *essiz* “acınma anlatır”, *ikkiz* “ikiz”, *arığ* “pek arı nesne”, *ellig* “elli” örneklerini sıralamış ve *ıssız* sözcüğü dolayısıyla “şedde”nin “mübalağa” için geldiğine de işaret etmiştir. Kâşgarlı'nın bu kaydı dikkate değer bir kayıttır. Çünkü, eski ve yeni Türk dili metinlerinde yer alan ikizlenme olaylarının bir kısmını düşen bir sesin yerini başka bir sesin doldurması, uzun ünlülerin kısalmasından doğan boğumlanma açıklığının ikizlenme ile kapatılması gibi fonetik sebeplerle açıklayabildiğimiz halde, bir kısım örnekler doyurucu bir açıklamaya kavuşturulamamıştır. *Arığ* sözcüğünün “pek arı nesne” anlamı ile verilmiş olması ikizlenme olaylarının kısmen anlam bilimle ilgili olduğunu ortaya koymuş bulunmaktadır.

Şekil Bilgisi (Morphologie) Özellikleri

Kâşgarlı Mahmud sesbilgisinde olduğu gibi şekil bilgisinde de, yer yer genellikle Oğuzca'yı Karahanlı yazı dili ile, öteki ağız ve lehçelerden ayıran özellikler üzerinde durmuştur. Bütün Türk dilleri için genel olan özellikleri Oğuzca için ayrıca belirtmemiştir. Bu bölümle ilgili açıklamalar, Oğuzcanın fiilden yapılan sıfatlar, sıfat-fiiller ve kimi fiil çekimleri bakımından değişik bir özellik taşıdığını göstermektedir. Öteki özellikler pek dikkat çekici değildir. Kâşgarlı'nın şekil bilgisi üzerine yazdıklarını şu noktalarda toplayabiliriz:

1) Renk adlarından abartmalı (mübalağa gösteren) renk sıfatları yapmak üzere bütün Türk dillerinde o renk adının ilk hecesi sonuna bir *-b(-p)* getirildiği halde, Oğuzların bunu *-b* yerine *-m* getirmekle yaptıklarını yazmaktadır. Kuralın açıklaması aynen şöyledir: “Kural, renklerde bir şeyin vasfını abartmak için sıfatı söylenen kelimenin ilk harfi alınıp bütün Türk dillerinde *-b* eklemekle yapılır. Bu Oğuzcada *-m* getirmekle olur. Koyu gök renginde olan nesneye Türkler *köp kök*, Oğuzlar *köm kök* derler ‘gömögök’ demektir.” (I, 328, 338: köm) Bu kurala başka tanıklar vermek üzere *sarığ/sabsarığ*, *yazı* “açıklık yer, yazı, ova” *yab yazı*, örneklerini de sıralamıştır. Bu kurala göre Oğuzcada “pek tatlı olan nesne” için *süm süçük neñ* denir.

Kâşgarlı'nın kesin bir kurala bağlayarak verdiği bu durum ile, Oğuzcanın XIII. yüzyıldan günümüze kadar uzanan metinlerinde *gömgök*, *yemyeşil* gibi *-m*'li türlerle; *kıpkızıl*, *sapsarı* gibi *-p*'li türlerin yan yana var olduklarını göz önünde bulundurursak, Oğuzcanın, XI. yüzyıldan sonraki gelişmesinde bazı karışmalara uğradığını kabul etmek gerekir. Ayrıca, iyi nitelendirmeler için bir abartma edatı olarak kullanılan *ep* şeklinin (*ep egü neñ* “gerçekten iyi nesne”, I, 34) Oğuzca için de söz konusu olması ve Oğuzların “bembeyaz” diyecek yerde *apağ* demeleri, bu karışmanın yer yer daha o dönemde başladığına da işaret etmektedir.

Kâşgarlı, renk sıfatlarındaki abartma ile ilgili bir kural dışılığı ayrıca belirtmiştir. Bu da *tegirme* “değirmi, yuvarlak” sözcüğünde abartma ögesi olarak *tes* edatının kullanılışıdır. Kâşgarlı, “*tes*: Oğuzca abartma edatıdır. Oğuzlar yuvarlak bir nesnenin vasfında abartma diledikleri zaman *testegirme* derler ki “desdeğirmi” anlamınadır. Bu kurala uymaz. Çünkü kural şöyledir” diyerek asıl kuralı açıkladıktan sonra bu kuraldışılığı daha iyi belirtmeye çalışmıştır (I, 328). Abartma sıfatlarının yapılışı konusunda Kâşgarlı'nın XI. yüzyıl için verdiği özelliklerle bu günkü özellikler arasında bir uygunluğun bulunuşu bu sıfatların daha XI. yüzyılda şekillendiğini ortaya koymaktadır.

2) Kâşgarlı, yön gösteren *ön* adından *-dın/-din* eki ile yapılmış bir *öndün* zarfı veriyor: *öndün yorit* “atını önden sür” (I, 115). Bu örnek, Türkçenin Köktürk kolundaki *-tın/-tin*, *-dın/-din* sıfat ve zarf türetme ekinin Oğuzcadaki devamını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Yön adlarından *-dın/-din* eki ile kurulmuş örnekler Eski Anadolu Türkçesinde de yer aldığından Oğuzca için destekleyici olmaktadır.

Kalıplaşmış bir örnek durumunda olan *andan* “ondan sonra” zarfı da (*andan aydım* “ondan sonra söyledim”), XI. yüzyıl Oğuzcasında ayrılma hâli ekinin *-dan/-den* ile karşılanmasına (I, 109) işaret etmesi bakımından üzerinde durulmaya değer bir ipucudur. Kâşgarlı, eserde isim çekimi eklerinin durumu üzerine açıklayıcı bilgiler vermemiştir. Yönelme durumu ekinin bu dönemde *-ğal/-ge*'den *-al/-e*'ye dönüşüp dönüşmediğini kesinlikle bilmediğimiz gibi, ayrılma durumu ekinin de kesinlikle *-dan/-den* olup olmadığını bilemiyoruz. Durum böyle olunca, şimdilik, ancak kıyas yolu ile bu gibi aydınlatıcı ipuçlarından yararlanmak zorundayız.

3) Kâşgarlı, *kim* zamirini bir soru edatı olarak vermiştir. Açıklama ve örneklerinden *kim*'in, yalnız kişiler için değil, aynı zamanda cansız nesnelere için de teklik ve çokluk anlamında bir soru zamiri olarak kullanılabildiği anlaşılıyor: *boy kim?* “hangi kabile” (I, 338) gibi.

4) Kâşgarlı, ikinci şahıs teklik zamirinin Kençek dilinde *esre* ile *sin*, Çigil, Yağma, Toxsı dillerinde ötre ile olmasına karşılık Türkler, Suvarlar ve Kıpçaklarla birlikte Oğuzlarca üstün ile *sen* olduğunu belirtmektedir. Bu açıklamadan *sen* zamirinin yalnız yalın bir zamir olarak mı, yoksa çekimli fiillerdeki kişi eki olarak da mı böyle bir değişiklik taşıdığı konusunda kesin bir yargıya varmak imkânı yoktur. Ancak, bu zamirin üstünlü, ötreli ve esreli türlerinden söz edilmesi, karşılaştırma ögesi olarak *teweltiwi* yanında *bardambardım/bardum* gibi çekimlerin de yer almış olması dolayısıyla (III, 140), çekimli fiillerdeki kişi ekleri ile de ilgili görünmektedir.

siz zamiri dolayısıyla da, Çigilcede büyükler ve sayılan kimseler için *sen* yerine *siz* zamiri kullanıldığı halde, Oğuzların bu yola itibar etmedikleri belirtilmektedir (III, 124: *siz*).

5) Kâşgarlı, isimden fiil, fiilden fiil türeten ekler bölümünde, bütün Türk dilleri için ortak olan özellikleri ve bu eklerin görevlerini bol örneklerle açıklamış bulunuyor. Bu bölümde Oğuzca için özel bir yer ayrılmadığından, biz de burada ayrıca üzerinde duracak değiliz. Yalnız, açıklamaları sırasında Kâşgarlı, isimden + % - eki ile fiil türeten örnekler

bölümünde Türklerin çoğunun *çıkıtı* demesine karşılık Yağma, Toxı, Kıpçak ve Yabakularla birlikte Türkmenlerden birtakımının da *taşık*- “dışarı çıkmak” şeklini benimsediğini belirtmektedir (II, 116). Aynı şekilde *tılq*- “konuşmak, haber sormak, dile düşmek” fiili de öteki Türklerin bilmediği Oğuzcaya özgü bir kuruluştur.

Ayrıca, geçişsiz fiillerin geçişli yapılmasında kullanılan *-ur-/-ür-* ettirgen ekinin Oğuzlarca kimi kez *-z-* ile karşılandığını bildiriyor. *-z-*’li örnekleri verirken: “Oğuzlar bazı kere *r* yerine *z* getirirler: *ol tawar alduzdı* ‘o malı aldırdı, mal soyuldu’ (II, 87)” gibi bir açıklama yapması, *bildüzür* “bildirir”, *bildüzmek* sözcüklerinin Oğuzca olduğunu kaydetmesi, Oğuzcada *-r-*’li ettirgen ekleri arasında az çok *-z-*’li türlerin de yerleştiğini göstermektedir. Bu gün Orta Asya Türkmencesinde de *-z-*’li ettirgen fiillerin yer almış olması Oğuzların kimi kollarında bu ek türüne karşı olan eğilimin eskiliğine işaret etmektedir.

Kâşgarlı’nın, bu bölümde geniş açıklama ve örneklerle üzerinde durduğu bir ek türü de *+ımsın-/+ımsin-* ekidir. Bütün Türk dillerinde ortaktır diye nitelendirilen bu ekin (bkz. II, 258-263), XI. yüzyılda, bu güne oranla çok daha geniş bir kullanılıştta olduğu anlaşılmaktadır. Bu gün kalıplaşmış *-ımsı/-ımsi* biçimiyle ve “küçültme, öyle sayma” anlamlarıyla Oğuzcada yalnız isim soylu sözcüklere gelen ekin, XI. yüzyılda hem isimlere hem de fiilden isimleştirilmiş bütün sözcüklere gelebildiği görülüyor. Ekin görevi de eklendiği sözcüğe “bir şeyi yapmadığı halde yapar gibi görünmek” anlamını katmaktadır. *barımsın*- “gerçekten gitmediği halde gider gibi görünmek”, *tarıq tarımsın*- “gerçekten ekin ekmediği halde eker gibi görünmek”, *bilemsin*- “bıçağı biler görünmek, biler gibi yapmak” v.b. (bkz. II, 259-263).

6) *-mu?/-mü?* soru ekinin, Oğuzlarca fiillerin yalnız 3. şh. çekiminde *-mu?/-mü?* biçimiyle düz olarak, öteki kişiler çekimlerinde ve isimlerde ise bütün öteki Türklerle ortaklaşa yuvarlak olarak kullanıldığı anlaşılıyor (*ol bardı mu? bu at seniñ mü?* vb., bk. III, 214). XI. yüzyıl Oğuzcasında dudak benzeşmesi daha başlamamış durumda olduğundan, *-mu?/-mü?* soru ekinin de uyum dışı kalması olağandır.

7) Fiillerin sonunda anlamı pekiştirmek üzere kullanılan *-la/-le* eki de Oğuzca olarak gösterilmiştir. Bu ek üzerindeki açıklama şöyledir: “İşin tahakkukunu, bitmesini gösteren bir edat olarak fiillerin sonuna gelen bir harftir. Oğuzlar kullanır: *ol bardı la* ‘o gitti be, o gitti ya’, *ol keldi la* ‘o geldi be, o geldi ya: Onun gitmesi, gelmesi gerçekleşti.’ Bu söz işin gerçekleştiğini bilmediği için dinleyen adamda bir parça inkâr anlamı bulunduğu zaman kullanılır. Öbür Türkler bilmez.” (III, 214) söz konusu *-la/-le* pekiştirme ekinin bu gün bir kısım Anadolu ağzlarında da aynı görevle kullanılagelmiş olması, Kâşgarlı’nın gözlemlerindeki isabeti ortaya koyduğu gibi, eklerin görev ve kullanılışları ile ilgili gelişmeleri de ortaya koymaktadır.

8) Kâşgarlı, eserinin fiiller bölümünde Oğuzcadaki çekimli fiillerle ilgili bazı açıklamalar yapmıştır. Emir kipinde Türklerin (Karahanlıların), fiil kök ve tabanları üzerine, ikinci şahıs teklik çekiminde *-ğil/-gil*, *-kıll/-kil* (I, 43-45), çokluk çekiminde *-ñlar/-ñler* eklerini getirmelerine karşılık (II, 45), Oğuzlarla Kıpçakların 2. şh. teklik için yalnız fiil kök ve tabanını kullandıkları, çokluk için de *-ñ/-ñ* ekini eklediklerini bildiriyor. Buna göre *bar*- “varmak” fiilinin ikinci şahıs emir kipleri, teklik ve çokluk çekimlerinde, Karahanlı Türkçesinde *barğıl*, *barıñlar ikigü* “ikiniz varın”, *barıñlar kamuğ* “hepiniz varınız” biçimindedir. Kâşgarlı, Oğuzcadaki emir kipi için de şu açıklamayı yapmıştır: “Oğuzlarla Kıpçaklar tek kişiye *bar*, birkaç kişiye *barıñ* derler. Cemi belgesi olan *-lar*’ı atarlar; onun yerine gunneli *-ñ* ile birlikte bir kişiye, acımak ve onu ağırlamak istedikleri zaman *z* getirirler. Oğuz dilinde bu cem’in cemi olur. Fakat tek kişi için söylenir. Şu parçada dahi gelmiştir:

Avlap meni kıymańız

Ayık ayıp kıymańız

A kıar kızıim uş teńiz

Tegre yüre kıuş uçar “beni avlayıp bırakıverme, söz

verip cayma; gözüm deniz gibi akar, yöresinde kıuşlar uçar.” (II, 45, 46) Bu açıklamadan kolayca anlaşılmalıdır ki, Karahanlı Türkçesinde yer alan *-gıll-gil* emir eki, aslında Oğuzcaya özgü bir şekil değildir. İkinci şahıs çokluk çekiminde Oğuzca ile Karahanlı yazı dili, Oğuzcada yalnız *-ñ* Karahanlı yazı dilinde ise, buna bir de *-lar* çokluk eki getirilerek *-ñlar* şekline girmesi ile ayrılmaktadır. *-ñ* eki, emir çekimi içinde her ne kadar bir çokluk eki gibi görülüyorsa da, Kâşgarlı bunun yalnız ikinci şahsa getirilip, birinci ve üçüncü şahıslara getirilemeyeceğini açıklarken (II, 46), dolayısıyla, tarihî gramer bakımından bu ekin aslındaki yapısına da işaret etmiş oluyur. Bu münasebetle Oğuzcada *barıñız* gibi bir emir çekimindeki *-z* ekinin, çokluk kavramı dışında daha XI. yüzyılda sevgi ve nezaket kavramlarını da içine aldığı görmekteyiz. Aynı durum eserin başka yerlerinde de dile getirilmiştir (II, 64: III, 313).

Emir kipinin olumsuz çekiminin bütün Türk dillerinde ortaklaştığını, ikinci şahıs teklik çekiminde fiil köküne *-mal-me*, çokluk çekiminde *-mañlar/-meñler* eki getirildiğini bildiriyor: *barma* “varma”, *tutma* “kalkınma”, *barmañlar* “varmayınız”, *turmañlar* “durmayınız” gibi.

Üçüncü şahıs emir kipi de yine bütün Türk dillerinde ortaklaşan *-sunl-sün* eki ile kurulmaktadır (II, 64): *barsın, tursun* gibi.

Oğuzcanın XI. yüzyıldan sonraki kollarında, örneğin Eski Anadolu Türkçesi’nde, *-gıll-gil* emir ekinin de bol bol yer aldığı göz önünde bulundurulursa, XI. yüzyıldan sonraki gelişmelerde, Oğuzcaya, Oğuzca dışı birtakım özelliklerin de girmiş olduğunu kabul etmek gerekir. Bu gibi durumları, Karahanlı yazı dilinin Oğuz yazı dilinin kuruluşu üzerindeki etkisine bağlamak gerekir kanısındayız.

9) Geniş zaman kipinini *-r* eki ile yapılması kural durumundadır. Bu ek XI. yüzyılda da hem geniş zaman, hem de gelecek zaman görevi yüklenmiştir (II, 34 başı): *barır, küler* gibi. Kâşgarlı, geniş zaman çekimi ile ilgili açıklamalarında, fiil kök ve tabanı ile, *-r* geniş zaman eki arasındaki bağlantı ünlüsünün durumunu açıklamamıştır. Ancak, verilen örneklerin incelenmesinden *-ar/-er, -ır/-ir, -ur/-ür* eklerinin karışık olarak kullanıldığı görülüyor: *saldı/salar, kıaldı/kalır, kıldı/kolur, kıldı/kılır, keldikelir, küldi/küler, tamdı/tamar, çımdı ‘çimdi’/çumar, bandı/banır, kömdilkömer.*

tun- fiilinin *tunur* geniş zaman çekimini gösterirken, burada Oğuzca için özel bir açıklama yapmış: “Bu gibi muzarilerde Oğuzlarla Kıpçakların adeti *tunar* şeklinde fiili üstün kılmaktır” (II, 27) demiştir. Bağlantı ünlülerinin Oğuzcadaki durumunu belirleyebilmek için, bu açıklama yeterli değildir. Ancak, başka örneklerin de incelenmesinden, fiil kökünün dar yuvarlak ünlülerinden sonra, geniş zaman çekiminde, bağlantı ünlüsü düz geniş olabilir şeklinde bir yargıya varmak mümkündür. Eski Anadolu Türkçesinde bol bol rastladığımız, düz köklerden sonra, *-ur/-ür* geniş zaman eki yuvarlaklaşmaları, XI. yüzyıl Oğuzcasında daha başlamamış görünüyor.

Kâşgarlı, *-r* ile biten fiillere gelen geniş zaman çekiminde kolaylık için Oğuzların art arda tekrarlanan *r*’lerden birini attıklarını bildiriyor ki, yukarıda sesbilgisi bölümünde bunun bir hece yutumu olayı olduğunu belirtmiştik: *men barırmen* yerine *men baran* denmesi gibi. “Oğuzların tuttuğu yol kural yolu değilse de kolaylık yoludur. Fiil kökünde *-r* bulunmayan kelimelerde böyle bir yola baş vurmazlar: *men keliren, men küleren* gibi.” Olumsuzunda değişik bir özellik göze çarpmaz: “*men barmasmen, ol barmas* denir ki ‘ben gitmem, o gitmez’ demektir. Oğuzlarla öbür Türkler arasında ayrılık

yoktur.” (II, 65) Kâşgarlı, geniş zaman kipinin başka çekimleri için de *olar barmaslar, bular barmaslar, biz barmasmız* gibi örnekler vermiştir (ayrıntular için bkz. II, 64-66).

10) Kâşgarlı, geçmiş zaman kipinin bütün Türk dillerinde değişmez bir kuralla *-dı/-di* eki ile kurulduğunu belirttikten sonra (II, 33), Oğuzca için bazı açıklamalar yapmıştır: “Çin’e varıncaya dek Uygur, Argu, Çigil, Toxsı, Yağma gibi Türk boylarının büyük bir kısmı mazi siygasının *-dı* ile bağlı olmasında birleşmişlerdir. Bunlar mazi siygasında *bardı* derler. Suvarlarla, Kıpçaklardan birtakımları ile Oğuzlar onlardan ayrılmışlardır (II, 60). Bu dilde müfret ve cemi siygası bir olur, araları ayırt edilmez.” diyerek, 1. ve 3. şahıs teklik ve çokluk çekimleri için: *men ya kurduk* “ben yay kurdum”, *ol ya kurduk* “o yay kurdu”, *ol süt sağduk* “o süt sağdı”, *olar tağka ağduk* “onlar dağa ağdılar”, *ol anı urduk* “o onu döğdü”, *men munda turduk* “ben burada kalktım”, *ol keldük* “o geldi” *biz keldük, olar ewge kirdük* “onlar eve girdiler”, *men anğar tawar birdük* “ben ona mal verdim” gibi örnekler göstermiştir. Bu açıklamalardan, geçmiş zaman kipinin 1. ve 3. şahıs çekimlerinin herhangi bir ayırım yapılmadan, *-dukl/-dük* eki ile kurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak, burada Kâşgarlı, 3. şahıs çekimi için daha başka bir ayrıcalıktan söz ediyor. O da Oğuzlardan bir çoğunun 1. şahıs çekiminde *men barduk* gibi bir şekli yeğlerken, 3. şahıs çekiminde öteki Türklerden ayrılarak, yalnız *bardı, keldi* biçimlerini benimsemiş olmalarıdır (bk. II, 62). Demek oluyor ki, 3. şahıs çekimi bakımından Oğuzların bir kısmı *bardı, keldi*; bir kısmı ise *barduk keldük* şekillerini kabullenmiş durumdadırlar.

Kâşgarlı’nın geçmiş zaman çekimi için saymış olduğu bu özellikler, XI. yüzyıl sonrasına giren Oğuzca metinlerle hiç bir şekilde tanıklanamadığı için, Oğuzcanın XI. yüzyıldan sonraki gelişiminde, bu özelliklerin yazı dilini etkileyemediği anlaşılmaktadır.

İkinci şahıs çekimi yine *-dı/-di* geçmiş zaman eki üzerine, kişi ekleri getirilerek kurulmuştur. Burada öteki Türklerin sayılan bir kişiye karşı nezaket göstermek için kullandıkları *bardıñız* vb. şekilleri, Oğuzların ikinci şahıs çokluk için kullandıklarını bildiriyor. Kâşgarlı’ya göre, Oğuzlar bu kelime ile topluluğa ayarlar ve *bardıñız* derler ki “gittiniz” demektir. Oğuzların kullanışı kurala uygunsu da, öbür Türklerin kullanışı ses güzelliği yönünden küçükle büyük arasını ayırt etmek bakımından daha uygundur (II, 47).

Geçmiş zaman kipinin olumsuz türü *barmadım, kelmedim* örneklerinde görüldüğü üzere, *-mal/-me* olumsuzluk eki üzerine *-dı/-di* kip ve kişi eklerinin getirilmesi ile kurulmaktadır. Kâşgarlı bu noktada “bütün Türk dilleri arasında birlik” (II, 62) olduğunu kaydetmiştir.

11) Duyulan geçmiş zaman kipinin de *-muş/-miş* eki ile kurulduğunu, bu türün hem çekimli fiil olarak, hem de isimler önünde bir sıfat gibi kullanıldığını belirtmektedir: *ewge barmış* “eve varmış”, *ol maña kelmiş* “o bana gelmiş”, *kurmuş ya* “kurulmuş yay”, *kazmış arık* “kazılmış ark” gibi (II, 59). Görülüyor ki, *-muş/-miş* eki sıfat olarak kullanılışında, aynı zamanda edilgen bir sıfat-fiil görevindedir. *-muş/-miş* ekinin görev bakımından bu gün olduğu gibi “söyleyenin bulunmadığı zamanda yapıldığına” (II, 59) da işaret eden Kâşgarlı, bu eki de Türk dillerinin ortak eklerinden biri olarak nitelendirmiştir.

Sıfat-fiiller (Participium)

Kâşgarlı’nın Oğuzca için özel olarak yaptığı açıklamalar arasında sıfat-fiiller önemli bir yer tutar:

1) Bu türlü eklerden biri, aynı zamanda bütün Türk dilleri için ortak bir ek olarak belirtilen *-ğan/-gen* ekidir. Kâşgarlı ek için: “İşi devam ettirmekle tanınan fail” (II, 256) ve “fiilin devamı ile vasıflanan fail siygası” (II, 318) gibi bir nitelendirme yapmıştır ki,

fiilin gösterdiği eylemi sürekli olarak yapan sıfatlar türetmektedir: *udğurğan* “sürekli olarak uyarın”, *toğurğan* “sürekli olarak doyuran”, *külsirgen* “her zaman gülümseyen”, *kewşengen* “çok geviş getiren” (II, 156); *ol atıñ közetgen ol* “o daima atı gözetendir”, *ol evin bezetgen ol* “o daima evini bezetendir” (II, 319) gibi. Türkiye Türkçesinin *-an/-en* sıfat-fiil eklerindeki şimdiki zaman, geniş zaman ve süreklilik kavramlarının bu görevdeki gelişmelerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Biz, *-ğan/-gen* sıfat-fiillerinin, aynı görevle ya da kalıplaşmış abartma isimleri olarak Eski Anadolu Türkçesinde de yer aldıklarını görmekteyiz: *sevişgen* “çok sevişen kimse”, *gömülgen* “bataklık” gibi.

2) Kâşgarlı, “bir işi işlemek öznenin hakkı olmak, o işi işlemeyi içinden kurmak ya da işlemeye azmetmek” anlamında sıfat-fiiller türeten bir *-ğuluk/-gülık* ekinde söz etmektedir: *ol barğuluk erdi* “gitmek o adamın hakkı idi, o adam gitmeği kurmuştu” (II, 56), *ol at suwğarğuluk erdi* “atı sulamak onun hakkı idi” (II, 256) gibi. Kâşgarlı, Oğuzlardan birtakımlarının *l* ünsüzü yerine *s* getirerek bunu *-ğsaql/-gsek* eki ile karşılıklarını belirtmektedir ki (II, 56 sonu, 57 başı), bu anlatımdan Oğuzlarda *-ğsaql/-gsek* eki ile birlikte, bir dereceye kadar *-ğuluk/-gülık* ekinin de yürürlükte olduğu sonucuna varılabiliyor. Ne var ki, bu durum, Oğuzcanın XI. yüzyıl sonrası metinleri ile tanıklanamamaktadır. Bu konu ile ilgili olarak eserin başka bir yerinde yapılan açıklama ise, Karahanlı Türkçesindeki *-ğuluk/-gülık* ekine karşı, Oğuzcada *-ğsaql/-gsek* ekinin geçerli olduğunu destekleyici niteliktedir (bkz. II, 297).

Eserin bir başka bölümünde de “bir eylemi işleme hakkına sahip” sıfatlar türeten *-ğlık/-glik* ekine karşı (*tawratığlık ol* “ıvırmak onun hakkıdır”), Oğuzlardan bir bölümünün yine *-ğsaql/-gsek* ya da *-ğsil/-gsi* eklerini yeğlediklerini belirtiyor: *ol tawratığsaql erdi, ol tawratıgsı erdi* (aynı anl.) gibi. “Yukarıda olduğu gibi bu çeşitte de Oğuzlardan bazıları öz Türklere uyarlar”. (II, 361) demekle, *-ğluql/-gülık*, *-ğlık/-glik* ekleri ile *-ğsaql/-gsek*, *-ğsil/-gsi* eklerinin Oğuzcadaki paralellğine işaret etmiş oluyor. Ayrıca, Oğuzcada *-ğlık/-glik* ekine paralel olan aynı görevde bir de *-ğsıql/-gsik* eki vardır: *ol et toğraklık erdi* “onun et doğramak hakkı idi”, *ol saña oğraksıql erdi* “onun sana uğramak hakkı idi” (III, 315) gibi.

3) Karahanlı yazı dili ile Oğuzca arasında birleşen özelliklerden biri de *-ğıl/-gli* eki ile türetilen sıfat-fiillerde görülmektedir. “Öznenin içinden işlemeyi kurduğu ya da işlemek üzere bulunduğu” anlamında sıfatlar türeten bu ek (II, 57, 361, 362) de ortak eklerdendir. Eserin yukarıda belirttiğimiz sıfat-fiillerle ilgili bir yerinde: “Bütün Türk boyları arasında ayrışık yoktur. Fiillerin hepsinde de birtakım anlamlar için bu beş türlü sıfat göstermiş olduğum düzen üzerine gelir.” (II, 58) diyerek, bu ortaklığa işaret etmektedir.

4) “Bir eylemi işleyen” anlamında sıfat-fiiller türeten *-ğuçıl/-güçi* ekinin Çigil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan ve Uygur dillerinde olduğu gibi (II, 49) Oğuzcada da yürürlükte olduğu anlaşılıyor. Kâşgarlı, *külgüçi* “gülücü adam”, *evde kirgüçi* “eve girici”, *yarmaql tirgüçi* “para derici”, *at sürgüçi* “at sürücü” gibi örnekleri sıraladıktan sonra: “Kural, Oğuzlar ve Oğuzlarla birlikte yukarıda söylediğim boylar dilince. Bu çeşit sıfatla Çigil ve başka Türkler Oğuzlarla birleşirler, aralarında ayrılık kalmaz.” diyerek durumu açıklığa kavuşturmuştur (II, 49, 51).

5) Yukarıda 4. maddede belirttiğimiz *-ğuçıl/-güçi* ekinin Oğuzca ile öteki Türk dilleri arasında ortaklaşan bu genel durumuna rağmen, Oğuzcada *-ğuçıl/-güçi* ekine paralel olan asıl ek türü *-taçıl/-teçi* ve *-daçıl/-deçi* ekleridir. Kâşgarlının fiilden türeyen sıfatların “ism-i fail” grubuna soktuğu *-daçıl/-deçi* eki, bir eylemi “sürekli olarak ya da alışkanlık halinde” yapmayı gösterir: *Bardaçıl* “gidici” demektir. Bu ek XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuz ve

Kıpçaklardan başka Yimek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde de rastlanan bir ek türüdür (II, 32). Kâşgarlı *-daçıl-deçi* eki için yaptığı açıklamayı eserinin birkaç yerinde tekrarlamıştır. Öbür Türklerin dilinde *tapunğuçı, yüküngüçi* olan ism-i fail “Oğuzların dilinde *tapındaçı, yükündeçi*” şeklini alır (II, 168) demektedir. Yine eserin başka bir yerinde bu durumu *suwğardaçı* “sulayıcı”, *toğgurdaçı* “dozurucu”, *toğradaçı* “doğrayıcı” örnekleri ile açıklamıştır (II, 256: III, 314). İki ayrı yerde de Oğuz, Türkmen ve Kıpçak dilleri için *tutaçı, sattaçı* (II, 296), *bititteçi, közetteçi* (II, 318) gibi *-taçıl-teçi* eki ile yapılmış örnekleri sıralamıştır.

Görülüyor ki, XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada *-daçıl-deçi* sıfat-fiil eki özel bir yer tutmaktadır.

6) Kâşgarlı'nın üzerinde durduğu Oğuzcaya özgü eklerden biri de *-ası/-esi* gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. Bu ek “zaman”, “yer” ve “alet” isimlerinin kuruluşunda Karahanlı Türkçesindeki *-ğul/-gü* ekinin yerini almıştır: *barğu yir/barası yir* “varacak yer”, *turğu oğurturası oğur* “duracak zaman”, *bu turğu yir ermes/bu turası yir tegül* “duracak yer değil”, *bu tağ ağku ermes/bu tağ ağası oğur tegül* “bu dağa ağacak zaman değildir” (II, 68), *yığaç bıçğu neñ/yığaç bıçası neñ* “ağaç biçecek nesne” (II, 70), *tarığ arıtası oğur* “buğday temizleyecek zaman”, *tarığ arıtası yir* “buğday temizleyecek yer”, *tarığ arıtası neñ* “buğday temizleyecek şey” (II, 321, 322) gibi. Kâşgarlı, Karahanlı Türkçesi ile Oğuzca arasındaki bu ek değişmesi ile ilgili olarak, açıklamaları sırasında *tawratğu yir/tawratası yir* “davranılacak yer”, *tebretgü oğur/tebretesi oğur* “tebretilecek zaman” (II, 362) gibi daha başka örnekler de sıralamıştır. Yapılan bütün bu açıklamalardan, XI. yüzyılın ikinci yarısında *-ası/-esi* ekinin genellikle yalnız zaman, yer ve aygıt isimleri önünde bir gelecek zaman sıfatı gibi kullanıldığı görülmektedir. Ancak, *meniñ barasım* gibi bir örnekten de anlaşılacağı üzere, herhangi bir isim gibi işlem görebilen iyelik ve belli isim çekimi eklerini de almaya başlamıştır. Kâşgarlı'nın fiillerin bu çeşidi isim yerindedir, çünkü ona *bitişiktir*” (II, 70) demesi de bu kullanılışa işaret eder niteliktedir.

7) Kâşgarlı'nın bütün Türk dilleri için ortak gösterdiği bir ek türü de *-ğalır/-gelir* ekidir. Bu ek, “bir işi yapanın yapmak üzere olduğunu, işleyeyazdığını” gösteren anlamda çekimli fiiller kuran bir ek türüdür: *men barğalır men* “ben varmak üzereyim, ben varayazdım”, *men turğalır men* “ben kalkmak üzereyim, ben kalkayazdım”, *ol ewge kirgelir* “o eve girmek üzeredir”, *ol yarmağ tirgelir* “o para toplamak üzeredir” (II, 66, 67) gibi. Biz, XI. yüzyıl sonrası metinlerinde aynı görevle *-ğalı/-geli tur-* ve Oğuz-Türkmen grubunda *-alı/-eli* zarf-fiil eklerini bulduğumuza göre, Kâşgarlı'nın bu konuda yazdıkları tanıklanıyor demektir. Ancak, yukarıda söz konusu edilen *ğalır/-gelir* eki kanımızca *-ğalı/-geli* zarf-fiil eki ile *er-* yardımcı fiilinin birleşip kaynaşmasından oluşmuş birleşik fiil durumundadır. Sıralanan örnekler için verilmiş olan anlamlar da bu birleşmeyi tanıklayıcı niteliktedir.

Türk Dili, S. 253 (Ekim 1972), Divanu Lûgat-it Türk Özel Sayısı, s. 3-19.